

In de schaduw van de Muur

De halve waarheden van Oost- en West-Berlijn

Veertig jaar lang was Berlijn een gedeelde stad. De Koude Oorlog drukte zijn stempel op het leven van meerdere generaties. Tegenwoordig is er een groeiende belangstelling voor deze periode, met name voor de merkwaardige 'normaliteit' in de jaren zeventig en tachtig.

Dertig jaar zijn sinds de val van de Muur verstreken, een generatie is voorbij. Berlijners in Oost en West blikken terug op de wereld waar ze vandaan komen, op een tijd die intussen vreemd is geworden. Vaak drukte het grote verhaal over de Duitse Democratische Republiek (DDR), de Bondsrepubliek en de Duitse eenwording de stadsgeschiedenis naar de achtergrond. Wat er in de Koude Oorlog in Berlijn gebeurde was tenslotte vaak van nationaal of zelfs wereldhistorisch belang. Het dagelijkse leven was in de schaduw van de Muur aan het zicht onttrokken.

Twee grote tentoonstellingen van het Berlijnse Stadtmuseum brachten daar recent verandering in. De eerste, uit 2014, belichtte het dagelijks leven in West-Berlijn en had als ondertitel: *Een eiland op zoek naar het vaste land*. Dit jaar kwam het logische vervolg: *Ost-Berlin. Die halbe Hauptstadt*, nog te zien tot eind 2019. Het museum, geleid door de Nederlander Paul Spies, wil de stadsgeschiedenis onder de schil van het globale conflict vandaan pellen en aansluiting vinden bij het alledaagse leven van de stedelingen: hun ervaringen en verwachtingen, hun hoop en angsten.

Hoewel regelmatig vleugjes romantiserende nostalgie doorsijpelen (zowel 'Ostalgie' als 'Westalgie') is men er niet op uit te waarderen, veroordelen of bewonderen. De rode draad is vooral de enorme pluriformiteit van ervaringen en levensstijlen aan beide zijden van de Muur, dus ook voor het schijnbaar grijze en homogene Oost-Berlijn. De tijd waarin de grote utopieën van de Koude Oorlog verbleekten in normaliteit, de jaren zeventig en tachtig, staan hierbij voorop. De uitdaging is om niet alles in het perspectief

van de nu bekende afloop van 1989 te zien. Welke verhalen vertelden Oost- en West-Berlijn over zichzelf, en hoe geloofwaardig waren die?

Voorpost

Sinds de dagen van John F. Kennedy was Berlijn de onbestreden voorpost van het Westen. 'Ich bin ein Berliner' had de president van de Verenigde Staten geroepen, in juni 1963, toen hij rijkelijk laat een bezoek bracht aan de ingemetselde stad, die als een eilandje midden in de DDR lag. Twee jaar had hij laten verstrijken sinds de bouw van de Muur. Maar in de acht uur van zijn bezoek maakte Kennedy alles goed. Onweerstaanbaar waren die beroemde vier woorden, de symbiose tussen het vrije Berlijn en de Amerikaanse grootmacht. Toen Kennedy vijf maanden later in Dallas werd doodgeschoten, werd er nergens in Europa zo gerouwd als in West-Berlijn. Kennedy's bezoek was een van de hoogtepunten in het verhaal van de dappere enclave. West-Berlijn kan de toekomst aan, vertelde dit verhaal, als heldhaftige frontstad omringd door het kwaad. Foto's toonden de jonge president naast Willy Brandt, de charismatische burgemeester van Berlijn, beiden neerkijkend op de botte betonblokken die Oost-Berlijn op de grens had gestapeld. Vele filmsterren en presidenten zouden volgen om de Muur te zien en naar de overkant te kijken. Het voorpostverhaal leefde van confrontatie en concurrentie. Het hield vol dat Berlijn de natuurlijke hoofdstad van het gehele Duitsland was en bleef, dat de Bondsrepubliek slechts tijdelijk vanuit het kleine Bonn werd bestuurd, en dat de Muurbouwers moesten worden overmeesterd. Tot die tijd zag het vrije Berlijn zichzelf als etalage, als *Schaufenster des Westens*. Begin jaren zestig bouwde het driftig aan allerlei prestigeprojecten, zoals een artistiek concertgebouw, de Berliner Philharmonie, of het uiterst moderne Europa-center, waar hoog op het dak, en goed zichtbaar vanuit Oost-Berlijn, de grootste Mercedesster ter wereld ronddraaide. ▶

Krijn Thijs is historicus en wetenschappelijk medewerker van het Duitsland Instituut Amsterdam.

Linkerpagina: Dagelijks leven: de Oost-Berlijnse boulevard Schönhauser Allee, 1984. Bron: Landesarchiv Berlin. Foto: Dieter Breitenhorn. Boven: Het gedeelde Duitsland. West-Berlijn ligt als een eiland in de DDR. Onder: Een maquette van Berlijn, te zien op de tentoonstelling *Ost-Berlin: die halbe Hauptstadt* in Museum Ephraïmpalais, 2019. Stadtmuseum Berlin. Foto: Christian Kielmann.

De Russische blokkade maakte van het vrije Berlijn een eiland. Het was een kwestie van vastberaden uitzitten, zo meende het tijdschrift *Der Insulaner*, 3 september 1948. Bron: Stadtmuseum Berlin.

Maar toen Kennedy kwam, was de eerste confrontatie alweer even geleden. Hij sprak op de dag af vijftien jaar nadat de eerste Britse en Amerikaanse vliegtuigen begonnen waren het bedreigde Berlijn door de lucht te bevoorraden. Dit gebeurde in de hete fase van de Koude Oorlog, in 1948/1949, toen Jozef Stalin en de westelijke geallieerden hun globale strijd uitvochten in de viersectorenstad. Stalins blokkade was mislukt, de luchtbrug had hem gebroken. De vrije sectoren van Berlijn waren nog steeds vrij en de afkeer van het communisme was er groter dan ooit. De onbedoelde uitkomst was een nieuwe patstelling, namelijk de geboorte van West-Berlijn. De hoofdstad van Hitlers totale oorlog was binnen enkele jaren veranderd in een westers symbool voor vrijheid en onschuld.

Officiële enclave

Politiek gezien was de oogst van de overwinning hoogst ambivalent. Bij alle pr-potentie had de luchtbrug een strategisch gedrocht gebaard. Niets werd schriftelijk geregeld en een herhaling van het spelletje was in feite een kwestie van tijd. Het spreekwoordelijke eiland lag met zijn twee miljoen inwoners nog steeds midden in de landzee van de vijand: kwetsbaar, open en bedreigd. Er zouden nog ettelijke Berlijn-crises volgen, meestal omdat de Sovjet-Unie de toegang traineerde en omdat steeds meer DDR-burgers hun land via deze enclave ontvluchtten, zolang het nog kon.

‘Kennedy was gekomen, maar ook weer gegaan, en de Muur was gebleven’

Aan dat laatste maakte de Oost-Berlijnse dictator Walter Ulbricht op 13 augustus 1961 een einde met de bouw van de Muur. Het onvoorstelbare was gebeurd: er liep nu een dodelijke grens dwars door de stad. Het maakte de labiele situatie wel in één klap stabiel: er begon zich in Berlijn een ongemakkelijke *modus vivendi* af te tekenen. De Muur had de deling van de stad in beton gegoten. Het voorpostverhaal werd nog wel verteld – *ich bin ein Berliner!* –, maar steeds meer met de moed der wanhoop. Kennedy was gekomen, maar ook weer gegaan, en de Muur was gebleven. In de jaren die volgden verloor de mythe van de dappere voorpost langzaam zijn glans. Dat kwam door drie ontwikkelingen. Ten eerste werd er in 1971 eindelijk een internationaal Berlijn-verdrag gesloten waarin de Sovjet-Unie ondanks blijvende meningsverschillen de vrije toegang naar West-Berlijn garandeerde. Nu was de ommuurde stad geen bedreigde frontstad meer, maar min of meer een officiële enclave van de Bondsrepubliek. Het akkoord was voor West-Berlijn een grote

doorbraak, maar de resultaten vielen toch tegen. Normaliteit bleek een grote bedreiging voor dit uitzonderingsgebied pur sang. Bedrijven waren allang weg en kwamen niet meer terug. Diplomaten reisden voortaan naar Washington, Moskou, Bonn en... Oost-Berlijn. Bovendien bleek het eilandstadje op den duur niet levensvatbaar. Het kromp langzaam, verzinkte in provincialisme en was structureel voor de helft (!) van zijn begroting afhankelijk van West-Duitsland. Zo doemde er met de bevestiging van de Duitse deling een heel andere vraag op: Waarom was West-Berlijn er eigenlijk nog? De kou was uit de lucht, de frontstad leek dus overbodig.

Heilstaat

Een tweede reden voor de teloorgang van West-Berlijn als voorpost had een maatschappelijke achtergrond. Halverwege de jaren zestig verscheen met veel bombarie een nieuw figuur op het West-Berlijnse toneel: de protesterende student. West-Duitse '1968'ers' trokken in groten getale naar het vrije eilandstadje met zijn onduidelijke gezagsverhoudingen. Ze verafschuwden het anticommunisme van hun ouders, inclusief frontstadverhalen en achterhaalde *Wiedervereinigungsträume*. Veel van de nieuwe Berlijners kwamen niet om de belofte te beleven, maar juist om hem te breken.

Een derde en laatste ontwikkeling was dat West-Berlijn langzaam maar zeker concurrentie kreeg van Oost-Berlijn. Na een dramatische start in de jaren veertig en vijftig begon de Russische sector van de viermachtenstad halverwege de jaren zestig toch nog aan een vertraagde opmars. Het groeide in zijn rol als de hoofdstad van de DDR,

waar de droom van een arbeiders- en boerenstaat waarheid had moeten worden. De opkomst van Oost-Berlijn zou evenwel slechts kort duren en altijd een licht schizofrene vertoning blijven. Want Oost-Duitsland had de Muur gebouwd. Het was de enige manier geweest om het land overeind te houden: door de massaal vluchtende bevolking met een hermetische grensafsluiting binnenboord te houden. Ruim drie miljoen mensen hadden de DDR tot 1961 verlaten, zeventien miljoen waren er overgebleven. Voor hen werd de socialistische staat in feite een grote gevangenis, hoewel die term geen recht doet aan de diversiteit van het leven in Oost-Duitsland.

Zelf presenteerde de *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* (SED) de Muur als de maatregel die de wereldvrede had gered, die de gevaarlijke imperialistische klassenvijand in het Westen te slim af was geweest, en die dus een naar buiten gericht defensief karakter had. Vandaar de officiële Oost-Duitse naam van de Muur: de antifascistische *Schutzwall* (beschermwal). De term is een van de lompste propagandaleugens in de aan propagandaleugens toch rijke Duitse geschiedenis. De Muur was in feite een bankroetverklaring van de socialistische utopie, al bleven sommigen vasthouden aan het geloof dat nu de grens eenmaal op slot was, de ontwikkeling van het socialisme eindelijk in alle rust kon beginnen.

Fris briesje

In de jaren zestig begon de DDR-hoofdstad zich achter de versperringen toch beetje bij beetje in te richten. In 1965 werd het fundament gelegd van de *Fernsehturm*, de 368 meter hoge televisietoren aan de Alexanderplatz. En toen in 1971 de oude partijchef Walter Ulbricht onvrijwillig werd afgelost door Erich Honecker waaide er zowaar een fris briesje door de dictatuur. Honecker kondigde het 'reëel bestaande socialisme' aan met een hiermee gepaard gaande bescheiden welvaart van Trabantjes, nieuwbouwflats en (uiterlijke) vrede. Hij zwoer trouw aan de Sovjet-Unie, maar stimuleerde ook consumptie, flirtte met kunstenaars en legde in 1973 de grondsteen voor het futuristische *Palast der Republik*, dat zowel parlamentsgebouw als volkspaleis moest worden. Ondertussen werd de DDR door steeds meer westelijke staten erkend, wat de halve hoofdstad internationaal op de kaart zette. De SED besloot om Oost-Berlijn uit te bouwen tot een trotse 'socialistische metropool' van het kaliber Praag en Boedapest. Dit leidde zelfs tot dure restauratieprojecten in het oude Pruisische centrum van de stad – ideologisch gezien tamelijk spectaculair. Zo kon Oost-Berlijn de concurrentie met West-Berlijn in elk geval optisch wel aan.

Tegelijkertijd was de Muur nooit ver weg en de leugen dus ook niet. De schaduwkanten van het ►

Oost-Berlijn bouwend aan een socialistische toekomst. Alexanderplatz, augustus 1969. Op de achtergrond de nieuwe Fernsehturm. Bron: Bundesarchiv. Foto: Eva Brüggmann.

In de jaren tachtig bepaalde het alternatieve Berlijn van kraakers en autonomen het straatbeeld. Eigen tijdschriften berichtten over (ludieke) acties, september 1981. Bron: Stadtmuseum Berlin.

leven in het *Realsozialismus* waren alom bekend en zichtbaar. Na een korte periode van relatieve rust, waarin 'Berlin, Hauptstadt der DDR' de weg omhoog leek te hebben gevonden, volgde in de late jaren zeventig ook hier, net als in West-Berlijn, een harde landing in de realiteit. Op de partijdag van 1976 applaudisseerde de SED weliswaar lang en eensgezind in het nieuwe Palast der Republik, maar een half jaar later werd de kritische zanger en dichter Wolf Biermann het land uitgezet. De affaire maakte aan vele illusies een eind. Er volgde een golf van protest onder kunstenaars en een uittocht van meer dissidenten uit de DDR. Daarnaast werd het steeds duidelijker dat Honeckers economische koers de levensstandaard wel had opgeschroefd, maar eigenlijk onbetaalbaar was. De productiviteit was laag en de staatsschuld werd hoger.

Binnen het Oostblok deed de DDR-economie het relatief goed, maar dat zei meer over het Sovjet-imperium dan over Oost-Duitsland. De bewoners

van de communistische heilstaat keken 's avonds watertandend naar West-Duitse kapitalistische televisie. Sommigen waagden avontuurlijke vluchtpogingen. Anderen zochten hun heil in de privésfeer. Om de *Republikflucht* en de oppositie in het algemeen te bestrijden, was de *Stasi* (Ministerium für Staatssicherheit, de geheime dienst) tot ongekennde proporties uitgegroeid. Het maakte gebruik van honderdduizenden verklikkers, die vaak zelf gedwongen en afgeperst werden. De belofte van het bloeiende socialisme was halverwege de jaren tachtig wel vervlogen. In Oost-Berlijn leek de tijd stil te staan.

Wondere wereld

West-Berlijn maakte ook een interne maatschappelijke crisis door, en wel in het jaar 1981. Toen had de onontwarbare knoop van stagnatie, ordeproblemen en verlies aan toekomstperspectief de stad bijna onbestuurbaar gemaakt. De kraakbeweging tartte de autoriteiten, deels met grof geweld over en weer. In de perifere wijk Kreuzberg, die aan drie kanten was ingesloten door de Muur, bloeide het alternatieve leven van wereldverbeteraars, migranten en exoten. Onder de nieuwe CDU-burgemeester (en latere bondspresident) Richard von Weizsäcker werd de situatie in de biotoop uiteindelijk aanvaard. Er ontstonden nieuwe concepten, vooral op gebied van stadsvernieuwing en cultuurbeleid. De klassieke hoofdstad doctrine kreeg een volledig symbolische invulling. Zo viel ook het stadseiland langzaam uit de tijd.

De wondere wereld van West-Berlijn kende hierin echter wel zijn eigen bloei en aantrekkingskracht. Het geld kwam uit de Bondsrepubliek, de kroegen waren altijd open en gevaarlijk was het niet meer. Zo vormde het een tijdloos niemandsland, bewoond door 1,8 miljoen mensen. In de loze straten bij de Muur scheen iedereen van dag tot dag te leven, of liever van nacht tot nacht. Kunst en muziek werden er op zeldzaam radicale en compromisloze wijze uitgeleefd. De beloftes van de westerse moderniteit leken hier mislukt, met alle uitdagingen van dien. Langzaam werden de sporen van de verdrongen *Reichshauptstadt* weer uitgegraven. Met de rug tegen de Muur verkenden West-Berlijners nieuwe wegen, hier was alles mogelijk en niets abnormaal. Met de dappere frontstad van 1948 en 1963 had het allemaal weinig meer te maken.

Het grote jaar 1989

Dan dient zich tot ieders verrassing het grote jaar 1989 aan. In de DDR hing verandering nog het meest in de lucht, maar niet op deze manier. Nadat Michail Gorbatsjov in 1985 in Moskou aan de macht was gekomen ging er een zucht van hervormingsverlichting door het Oostblok. En uitgerekend nu hielden de machtige oude heren

Nascholingsprogramma's

Het Duitsland Instituut Amsterdam (DIA) is het kenniscentrum over Duitsland. Het opereert op het raakvlak van onderwijs, wetenschap en maatschappij. Het DIA organiseert nascholingsprogramma's voor leraren (in opleiding) over het nieuwe cse-thema over Duitsland, onder meer op 14 en 15 november in het *Haus der Geschichte* en de voormalige regeringswijk in Bonn. Ook heeft het DIA een speciale tijdlijn ontwikkeld. Kijk op www.duitslandinstituut.nl/voortgezet-onderwijs.

in Oost-Berlijn opeens afstand van de ‘grote broer’. Het was de doodsteek voor hun geloofwaardigheid, ook onder de eigen achterban, die veelal hoopte op een Oost-Duitse perestrojka. In 1987 werden er voor het eerst tekenen van een min of meer georganiseerde oppositie zichtbaar, juist in Oost-Berlijn, waar dissidente lijntjes naar de media van West-Berlijn liepen. Zo waren conflictsituaties in Oost-Berlijn opeens bijna live op televisie te volgen, wat de Stasi nauwelijks kon controleren. Een nieuwe golf van vluchtelingen bracht, zo leek het, de DDR eindelijk in beweging. Toch was het ondenkbaar dat het land spoedig compleet zou instorten en van het wereldtoneel zou verdwijnen. Door het succes van de ontspanningspolitiek, die de bestaande ‘realiteiten’ juist niet ter discussie stelde, leek ook een Duitse *Wiedervereinigung* verder weg dan ooit.

‘In de jaren tachtig waren de beide Berlijnse toekomstverhalen in feite uitgewerkt’

Ook voor de merkwaardige enclave West-Berlijn is de verleiding groot om zijn geschiedenis gladjes naar de climax van 1989 toe te vertellen, naar de val van de Muur. De tijdgenoten wisten van niks. Een jaar voor de grote omwenteling brachten ze nog doodleuk een rood-groene senaat aan de macht, die openlijk afstand nam van het ideaal van de Duitse of Berlijnse eenwording. De nieuwe burgemeester maakte er geen geheim van dat hij de ‘verlozene Wiedervereinigungsrhetorik’ gevaarlijk vond. Zijn linkse senaat werd door bondskanselier Helmut Kohl in Bonn met open-

lijke tegenzin behandeld, waardoor West-Berlijn uiteindelijk helemaal uit het grote verhaal van de *Einheit* verdween.

In de jaren tachtig waren de beide Berlijnse toekomstverhalen in feite uitgewerkt. Links en rechts van de Muur lagen halve reststeden die ooit geleefd hadden vanuit een belofte. Beide beloften werden direct na 1945 afgelegd. En beide beloften waren uiteindelijk na veertig jaren verbleekt, opgelost in nieuwe normaliteiten. De ironie van de geschiedenis is dat toen opeens één van beide toekomstscenario’s toch nog werd ingelost. Maar wie kon dat nu weten? Beide halve steden werkten op hun eigen manier en deels met de moed der wanhoop aan volstrekt andere toekomsten dan de geschiedenis voor hen in petto had. ■

Links: Verkiezingsaffiche in Berlijn in 1981. Bron: Bundesarchiv. Foto: DEWAG. **Onder:** De Berlijnse skyline omstreeks 1988. Op de voorgrond Oost-Berlijn met watertoren, op de achtergrond West-Berlijn met lichtgevende Mercedesster. Foto: Lutz Masanetz.

Verder lezen

Jürgen Danyel (red.), *Ost-Berlin. 30 Erkundungen* (Berlijn 2019).

Stadtmuseum Berlin (red.), *West-Berlin. Eine Insel auf der Suche nach Festland* (Berlijn 2014). Zie ook www.west.berlin.

Elke Kimmel, *West-Berlin, Biographie einer Halbstadt* (Berlijn 2018).

Willem Melching, *Van het socialisme, de dingen die voorbij gaan. Een geschiedenis van de DDR* (Amsterdam 2005).

Wilfried Rott, *Die Insel. Eine Geschichte West-Berlins 1948-1990* (München 2009).

Krijn Thijs, ‘De wonderse wereld van West-Berlijn. Van de symbolische hoofdstad tot de “schande van Schöneberg”’, in: *Stadsgeschiedenis* 7 (2012), 1, p. 86-95.

Krijn Thijs, ‘Het “nieuwe” Berlijn. De droom en de stad’, in: Hanco Jürgens en Ton Nijhuis (red.), *De vleugels van de adelaar. Duitse kwesties in een Europees perspectief* (Amsterdam 2016), p. 29-48.

www.chronik-der-mauer.de

www.ost.berlin